

Шалабай Б.
**Сөйлем үлгісі (моделі) –
сөйлем құрылымын
анықтаудың негізгі бірлігі**

Мақалада сөйлем құрылымын сипаттаудың негізгі бірлігі ретінде сөйлем моделі ұғымы қарастырылады. Сөйлемнің синтаксистік қызметіне оның синтаксистік формасы сәйкес келе бермейтіні, ол үшін сөйлеу кезінде синтаксемалардың категориалдық-семантикалық мағыналарын бейнелейтін сөйлемнің құрылымдық-мағыналық компоненттерін негізге алу қажеттігі сөз болады. Басқаша айтқанда, сөйлем моделін анықтауда оның компоненттерінің мағыналық-грамматикалық сипаттамасы басшылыққа алынатыны мысалдар арқылы дәйектеледі. Мақалада осы сала мамандарының пікірлерін басшылыққа ала отырып, сөйлем моделі ұғымының анықтамасы беріледі және оның негізгі ерекшеліктері ашылады.

Сөйлем моделі тілдегі барлық сөйлем түрлерін топтастырудың тұлға-бірлігі ретінде алынады. Модель құрамында оның ішкі құрылымында барлық модельдерді біріктіретін жалпыграмматикалық предикативтік мағынасы емес, ал басты компоненттерінің формасы мен мағынасындағы айырмашылықтар мәнді.

Осы негізде қазақ тіліндегі сөйлем моделдерінің негізгі типтері ұсынылады.

Түйін сөздер: сөйлем үлгісі, сөйлем құрылымы, сөйлемнің құрылымдық-мағыналық компоненттері, сөйлем типі, сөйлем түрлерін топтастыру, сөйлем типологиясы, сөйлемнің компоненттік құрылымы.

Shalabay B.
**The sentence model as the main
unit defining sentence structure**

Problems of typology of the sentence structure and the concept «sentence model» as the main characteristic unit is considered in the article. For defining the model of the sentence it is suggested to take structural semantic components of the sentence which reflect categorial-semantic meanings of the syntaxeme in the sentence structure as the basis. In other words, the semantic-grammatical characteristics of the components of the sentence are regarded as the basis for defining the concept «sentence model» and its main features are revealed.

Sentence model is the main unit of classification of types of sentences in the language. In the structure of the model, not general grammatical predicative meaning, but distinctions in the form and meaning of the main components of the sentence are essential.

The main sentence models in modern the Kazakh language are defined on this base.

Key words: sentence model, sentence structure, structural semantic sentences, type of sentence, sentence typology, classification of types of sentence, component sentence structure.

Шалабай Б.
**Модель предложения –
основная единица
определения структуры
предложения**

В статье рассматриваются проблемы типологии структуры предложения и понятие «модель предложения» как основная единица характеристики структуры предложения. Для определения модели предложения предлагается брать за основу структурно-семантические компоненты предложения, которые отражают категориально-семантические значения синтаксем в структуре предложения. Другими словами, для определения понятия «модель предложения» берется за основу семантико-грамматическая характеристика компонентов предложения и раскрываются основные ее признаки.

Модель предложения – это основная единица классификации типов предложения в языке. В структуре модели существенно не общеграмматическое предикативное значение, а различия в форме и значении основных компонентов предложения.

На этой основе определяются основные модели предложения в современном казахском языке.

Ключевые слова: модель предложения, структура предложения, структурно-семантические компоненты предложения, тип предложения, типология предложения, классификация типов предложения, компонентная структура предложения.

**СӨЙЛЕМ ҮЛГІСІ
 (моделі) – СӨЙЛЕМ
 ҚҰРЫЛЫМЫН
 АНЫҚТАУДЫҢ НЕГІЗГІ
 БІРЛІГІ**

Әдетте, синтаксисте форма мен қызметтің қарым-қатынасын сөз таптары мен сөйлем мүшелерінің қарым-қатынасы деп түсіну қалыптасқан. Сөйлем мүшелері туралы ілім сөйлем құрамын талдаудың негізгі құралы болып қалып отыр.

Шындығында, ой мазмұны сөйлемнің сөйлеу кезінде синтаксемалардың категориалдық-семантикалық мағыналарын жарыққа шығаратын құрылымдық – мағыналық компоненттері арқылы ашылады.

Синтаксисте форма морфологиялық көрсеткішке теңелмейтіні сияқты, сөйлемнің синтаксистік құрылымын оның компоненттерінің морфологиялық көрсеткішіне тең етіп алуға болмайды.

Сөйлем компоненттерінің морфологиялық көрсеткіштерінің бірдейлігіне қарап, оларды бір модель негізінде құрылған деуге бола ма? Мысалы, мына сөйлем үлгілерінің құрылымдары бірдей ме? 1. Күш бірлікте 2. Бала үйде (мал қорада). 3. Кітап сөреде. 4. Жұрт ұйқыда. Формуласы: N1 – N5 немесе 1. Шешен сөйлеп тұр. 2. Жауын жауып тұр. Формуласы:

N1 – Vf

Формулада бейнеленгендей жалпы морфологиялық көрсеткіштері бір болғанмен, сөйлемдер әр түрлі мағыналарды хабарлау үшін құрылған: (1) дерексіз ұғымның мазмұны туралы, (2) субъектінің белгісі (орын, мекені) туралы, (3) заттың белгісі (мекені) туралы, (4) жанды (адам) заттың жағдайы туралы.

Жоғарыдағы сөйлем типтерінің компоненттері сөз таптарының түрлі семантикалық-грамматикалық категорияларынан тұратын топтарынан құралған, сондықтан құрылымдардың материалдық жағынан ұқсастығы жоқ. Демек, бұл жерде тізбектердің көп мағыналылығы немесе омонимдігі туралы да сөз болуы мүмкін емес.

Синтаксистік формуланың көп мағыналылығы жоғарыдағы сөйлемдердің арасындағы айырмашылықты түсіндіріп бере алмайды. Барлық мәселені лексикаға әкеліп тіреуге болмайды, өйткені олардың арасындағы айырмашылық жекелік сипатқа ие емес, ал жалпылық сипатқа ие: осы формуладағы сөйлемдердің бәрін жоғарыдағы типтерге бөлуге болады: (1) – (4).

Оларда ең алдымен компоненттерінің категориялық-семантикалық айырмашылықтары бейнеленген. Мысалы: нақтылы-заттық зат есім, адамзат зат есім, дерексіз зат есім ... Бұл айырмашылықтар сол құрылым шеңберінде ол сөздердің орнын ауыстырып жұмсауға жол бермейді. Мысалы: Кітап ұйқыда, күш үйде, жұрт сөреде, бала бірлікте деуге болмайды.

Бұл жағдай формула жалпылық мәнге ие емес екенін және синтагматикалық тұрғыда құрылымның бірдей емес екенін көрсетеді.

Бұл айырмашылық парадигматикалық тұрғыдан да түсіндіріледі: әр топқа тән синтаксистік синонимдерді түрліше құруға болады. Мысалы: (1) Күш бірлікте: Күш бірліктен көрінеді/Бірлік күшті қылады/Бірлік жеңеді; (2) Бала үйде: Бала үйде отыр/ Баланың отырған жері – үй; (3) Кітап сөреде: Сөре кітаптан толып тұр; (4) Жұрт ұйқыда: Жұрттың көзі ілінді/ Түн мезгілі/Тыныштық.

Бұл талдау - мысалдар жоғарыдағыдай үлгідегі синтаксистік құрылымдардың төрт түрі бар екенін, олардың әрқайсысы өзіндік семантикалық-грамматикалық компоненттер жүйесінен тұратынын, ал барлық түріне ортақ компоненттер жиыны жоқ екенін көрсетеді.

Сөйтіп, сөйлем моделінің өмір сүруінің ең негізгі шарты – олардың компоненттерінің мағыналық-грамматикалық сипаттамасы.

Синтаксистік тұлғаны, синтаксистік құрылымды айқындауда тілдік құралдармен бейнеленген жалпыланған мазмұнды ескермей болмайды. Сөйлемнің «семантикалық толығы», оның компоненттерінің белгілі бір семантикалық-грамматикалық топқа жатуы сөйлемнің синтаксистік тұлғасының белгісі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, сөйлем құрылымын сипаттаудың тұлға-бірлігі ретінде сөйлем модельдері ұғымын алуға болады.

Сөйлем моделі деген – белгілі бір типтік мағынаға ие коммуникативтік бірлікті құратын өзара байланысты компоненттердің ең шағын предикативтік тіркесі [1,124]. Ол сөйлемнің қолданыстағы жанды тұрғысымен сәйкеседі, бірақ типтенген, ең шағын тұрғыдағы, басқа өзі сияқты модельдермен бір қатардағы үлгі.

Предикативтік ең шағын құрылымның компоненттері еркін немесе шартталған синтаксемалардан құралады. Ал байлаулы синтаксемалар негізгі компоненттердің бірінің мағыналық толымсыздығы туатын болса, оның құрамына кіреді. Осылай қарасақ, модельдің грамматикалық толықтығы мен мағыналық толықтығын қарама-қарсы қою деген болмайды. Модельдің басты

компоненттерінің рөлі олардың қажеттілігімен және контекстсіз, жеке алғанда модельдің өмір сүруі үшін жеткіліктілігімен анықталады. Негізгі компоненттердің алғашқысы (предикативтік белгінің иесі) синтаксистік, морфологиялық, семантикалық талаптарға жауап береді. Оны синтаксистік тәуелсіз мүше деп анықтау атау септік тұлғасында тұруына емес, ал тұлғасы басқа сөздерге тәуелді емес еркін және шартталған синтаксемалардан құралатындығына негізделеді. (Бұл синтаксемалар байлаулы синтаксемаларға синтаксистік тұрғыда қарсы қойылады).

Сөйлем моделіне тілдік мағыналардың белгілі бір жүйесі тән. Кез келген жай сөйлемнің жалпыграмматикалық мағынасы – предикативтік белгінің өзінің иесіне шақтық, модалдық және жақтық тұрғыдағы қатынасы. Модельдер бір-бірінен предикативтік компоненттерінің категориялық мазмұны мен формасы арқылы жасалған семантикалық-грамматикалық типтік мағынасы негізінде ажыратылады. Өте жалпы типтік мағыналар өз ішінен тағы да жекелеген түрлерге бөлінуі мүмкін.

Сөйлем моделі грамматикалық формалар жүйесінің, мағыналық – грамматикалық түрленулердің, коммуникативтік -экспрессивтік өзгерістердің және синонимдік қатарлардың орталығында орналасады. Орталық пен шет жақтың қарым-қатынасы сөйлем модельдері типологиясының негізін құрайды.

Әр моделдегі сөздердің орын тәртібі бастапқы және бейтарап болады, сол арқылы белгілі бір мәтін түріне композициялық-синтаксистік тұрғыдан ену (кірігу) мүмкіндігіне ие. Сөздердің орын тәртібі мен логикалық екпіннің («актуалды мүшелену») түр-түрлілігі сөйлемнің әр түрлі контекстке қатысуымен байланысты болады және оны зерттеу мәтін құрылымы мәселесіне енеді.

Сөйлем моделі тілдегі барлық сөйлем түрлерін топтастырудың тұлға-бірлігі ретінде алынады. Модель құрамында оның ішкі құрылымында барлық модельдерді біріктіретін жалпыграмматикалық предикативтік мағынасы емес, ал басты компоненттерінің формасы мен мағынасындағы айырмашылықтар мәнді. Модельдер өзара салыстырылатын және қарама-қарсы қойылатын осы семантикалық-грамматикалық ерекшеліктер арқылы сөйлемнің типі ұғымы және олардың өзара байланысында сөйлем типологиясы анықталады.

Сөйтіп, зерттеу объектісінің негізгі, мәнді белгілерін екінші дәрежелі белгілерден ажырата білу қажеттігі туады. Сөйлемнің компоненттік құрылымы зат, құбылыстың мәнді табиғи бол-

мысын бере алады, сөйлемнің өзінің өмір сүруін, коммуникативтік қызмет атқаруын қамтамасыз етеді[2]. Оған қарағанда, атау тұлғадағы бастауыштың болу-болмауы сөйлемнің көптеген үлгілері үшін мәнді белгі бола алмайды (жалпылық сипатқа ие бола алмайды). Сөйлемнің субъектілік компонентінің атау тұлғадағы бастауыштан басқа да, тіпті, одан да сенімді формальды-грамматикалық белгілену (тұлғалану) жолдары бар: оған сөз таптарының категориалдық мағыналары және олардың сөйлемдердің негізгі типтік мағыналарына сәйкестігі жатады: 1) заттың іс-әрекеті туралы хабарлайтын болсақ, предикат қызметінде етістікті пайдаланамыз; 2) заттың белгі-сапасы туралы хабарлайтын болсақ, предикат-сын есімді пайдаланамыз; 3) заттың санын хабарласақ – сан есімді; 4) адамның не заттың күй-жайын хабарласақ – предикат-сынды пайдаланамыз т.т.т.

Тілдегі сөздер объективті шындықтың құбылыстары мен қатынастарын, соған сәйкес адамзат ойлауының категорияларын бейнелейтіні белгілі. Олар морфологиялық, синтаксистік, семантикалық белгілеріне қарай сөз таптарының әр түрлі топтарын құрайды. Әр сөз табының (негізгі) категориалдық мағынасы, басқаша айтқанда, семантикалық белгісі шындық әлемнің негізгі категорияларының бірінің мағынасын береді: заттық мағына, іс-әрекеттік мағына, белгі-сапалық мағына, сандық мағына т.б.

Сөйлемдегі баяндауыштың категориалдық-морфологиялық түрлері өз бастауыштарымен бірлікте белгілі бір құрылымдық-мағыналық мазмұнға ие сөйлем түрлерін (моделдерін) құрайды. Сөйлем үлгісін анықтауда сөйлемнің предикативтік белгісінің тілдік бейнелеу ерек-

шелігін басшылыққа алу шындық болмыстың белгісінің сипатына және ұлттық тілдік санада оларды категорияларға бөлуге сәйкес келеді. Осы тұрғыдан сөйлемнің негізгі үлгілері мынадай:

Етістікті сөйлемдер

Олардың өз ішіндегі түрлері:

а) заттың іс-әрекетін хабарлаушы: Екінші егін егеді; Сауыншы сиыр сауады; Етікші етік тігеді; Ұшақ ұшады.

Мұндай үлгідегі сөйлемдерде іс-әрекеттің мағынасы етістіктің категориалдық-семантикалық ерекшелігіне қарай одан әрі нақтыланады: нақты іс-әрекет, ойлау-сөйлеу түріндегі іс-әрекет, т.б.

ә) заттың күй-жайын хабарлаушы: Жеміс ағаштары гүлдеді; Оның ұйқысы келді; Ата-ана алаңдаулы.

б) ортаның күй-жайын хабарлаушы: Ымырт үйірілді; Боран үдеді.

2. Сын есімді сөйлемдер (заттың белгі-сапасын, жағдайын хабарлаушы): Оның денсаулығы жақсы; Күн ашық; Үйдің іші кең, үлкен.

3. Зат есімді сөйлемдер: Билет қалтада; Мектеп үйдің жанында; Қасқыр – жыртқыш аң; Түн. Вокзал басы.

4. Үстеулі сөйлемдер: Емтихан – бүгін; Африка – алыста; Орманда тыныш; Оның жүрісі төтен.

5. Сандық мағынаға ие сөйлемдер (заттың сан-мөлшерлік сипатын білдіреді): Біз үшеуміз; Олар көп.

Әрине, жай сөйлемдерді бұлай топтау әлі де жетілдіре түсуді қажет етеді. Алайда сөйлемнің мазмұны мен оны бейнелеуші тілдік құралдардың сәйкестігі жағынан бұлай жүйелеудің қисыны бар.

Әдебиеттер

- 1 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973.
- 2 Мухин А.М. Функциональный синтаксис. – СПб.: Наука, 1999. – 194 с.

References

- 1 Zolotova G.A. Ocherk funktsional'nogo sintaksisa russkogo yazyka. – M., 1973.
- 2 Mulin A.M. Funktsional'nyj sintaksis. – SPb.: Nauka, 1999. – 194 s.